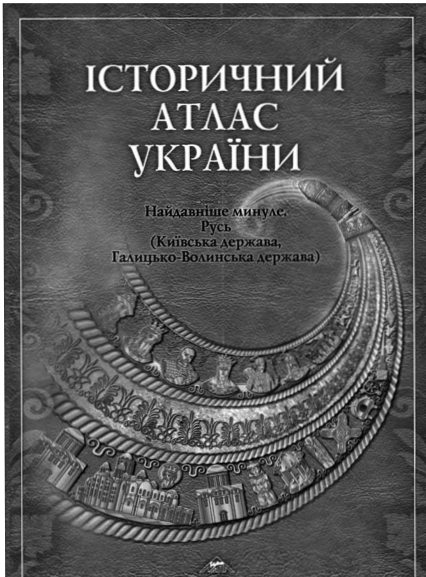

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**Історичний атлас України:
Найдавніше минуле. Русь (Київська
державна, Галицько-Волинська держава) /**
Кер. проекту і авт.-упор. Ю.Лоза. –
К.: Мапа, 2010. – 300 с.

Початок роботи над академічним історичним атласом України за новітньої доби сягає середини 1960-х рр., коли в Академії наук УРСР було сформульовано відповідну дослідницьку й видавничу проблему, а на шпальтах «Українського історичного журналу» розгорнулася дискусія щодо концептуальних засад і змісту видання. На зламі епохи йому не судилося побачити світ: на початку 1990-х рр. роботи над проектом було згорнуто. Підсумки цього етапу підбито у статті

Я. Дашкевича¹, де сформульовано й наукові принципи майбутнього атласу.

Другий етап розпочався 2000 р., коли за цю роботу взявся Ю.Лоза. І от через десять років ми маємо перший конкретний результат, завдячуючи не в останню чергу видавництву «Мапа», що відоме своїм інтересом до української історії. Більше того, воно вже випустило серію атласів з історії України для середніх шкіл, автором яких також був Ю.Лоза, тож доволі вдалий картографічний стиль викладу історичного матеріалу, вироблений у цій серії, перейшов до «Історичного атласу України».

Треба сказати, що Ю.Лоза брав участь і в роботі над історичною частиною «Національного атласу України» – там йому належить одна карта, що висвітлює проміжок часу за межами рецензованої праці. Утім, у «Національному атласі України» історична складова відносно невелика, натомість суто історичний атлас (особливо, коли вийдуть його наступні заплановані томи) набагато ширше розкриває минуле нашої країни.

Книга видрукувана накладом 3000 примірників, ціна її становить 1600 грн. Співвідношення тиражу й ціни робить видання недоступним для широкого

¹ Дашкевич Я. Навколо історичного атласу України // Україна в минулому. – Т.4. – К., 1993. – С.163–211.

читача. Так доводиться платити за якісну поліграфію... Окремо варто сказати про розміри. Тримати в руках книгу вагою 2 кг дуже незручно. Для перегляду треба покласти її на стіл (не хочеться думати про те, що в когось із покупців цей фоліант може стати просто окрасою інтер'єру). Крім того, необхідність умістити в усе ж таки обмеженому обсязі атласу все багатство матеріалу призвело до того, що при гігантському розмірі сторінок основний текст набрано 3-міліметровим шрифтом, при цьому його розміщено у сім довжелезних стовпчиків, які не розбиті ніякими заголовками, що додатково утруднює читання.

Цікаво, що вихід першого тому атласу майже збігся у часі з публікацією першого тому історичного атласу Білорусії та історичної частини «Національного атласу Росії»². Українське видання надзвичайно позитивно виглядає порівняно зі своїм російським аналогом, адже всі вміщені тут карти створено спеціально для нього.

Концептуально атлас наслідує ідею Я. Дашкевича, висловлену у згаданій статті: показати територію України в рамках розселення українського народу в певний історичний період. За словами самого Ю. Лози, центральним місцем концепції атласу стало «відображення всього комплексу подій та явищ історії українського етносу в тих просторових межах, в яких він (етнос) перебував у відповідний історичний період. Це значить, що на мапах атласу, які відображують певний історичний проміжок, картографуванню підлягає та територія, яку український етнос заселяв у відповідний хронологічний період, без свідомого обмеження картографованої території сучасними політичними кордонами» (с. 5).

Водночас видання, що його розглядаємо, займаючись найдавнішими часами (глибина історичного простору – 1 млн років), не може послідовно керуватися цією ідеєю з тієї простої причини, що за палеоліту українського народу ще не було. Тобто, для таких періодів цей (як, зрештою, і будь-який національний) атлас змушений керуватися державно-ретроспективною концепцією: узяти межі сучасної держави й подивитися, що було на цій території 1 млн, 100 тис., 10 тис. років тому. Ідея вповні раціональна та прийнятна, тільки не народницька. Інакше й бути не може: працюючи з геологічними (а не історичними) інтервалами, ми не можемо спиратися на категорії, пов'язані з діяльністю людини (археологічна культура, народ, держава), тому що всі вони є дуже короткочасними як на прийнятій масштаб часу.

Ще одна провідна ідея атласу – тема «Україна в Європі». Подаючи на великих картах історичні явища на території нашої країни та прилеглих земель, автор дуже часто дає синхроністичну мапу – що у цей час робилось у всій Європі. Наприкінці атласу окремим блоком дано серію історичних карт Азії з особливою увагою до Великого Степу, що так само заслуговує на схвалення.

Видання охоплює період із найдавніших часів приблизно до кінця XIV ст. Деякі довідкові матеріали доведено навіть до кінця XV ст. Але атлас не містить жодних ознак належності до якоїсь серії. Мабуть, плануються томи, що висвітлюватимуть наступні періоди, але яка буде запропонована періодизація – на

² Большой исторический атлас Беларуси в трёх томах. – Минск, 2009; Национальный атлас России: В 4 т. – Т. 4: История. Культура. – Москва, 2008.

сьогодні не повідомляється, тобто хронологічна концепція витримує певну інтригу.

Окрім величезної кількості карт (близько 150 номерів, а під кожним номером може ховатися до 14 окремих мап), видання містить також серію науково-популярних нарисів, написаних провідними вітчизняними фахівцями. Наприклад, текст про трипільську культуру належить Н.Бурдо та М.Відейку, про різні аспекти життя Київської Русі – Л.Войтовичу, Н.Яковенко та ін. Така структура досить незвична для широкого українського читача, але добре відома тим, хто, наприклад, знайомий з авторитетним атласом світової історії від «Таймс» («The Times Complete History of the World»).

Текстів багато, і вони заслуговують на пильну увагу. Тут варто згадати, що історична частина «Національного атласу Росії» також містить розлогий коментар, а, наприклад, білоруські картографи обрали більш традиційний підхід, не супроводжуючи карти текстами. Треба відзначити, що за своєю якістю історичний коментар українського атласу видається набагато цікавішим і якіснішим порівняно з російським аналогом. Принаймні його створено спеціально для цього видання, а не перероблено з уже випущених довідкових публікацій (те ж саме стосується й історичних карт, які в російському атласі становлять собою здебільшого погіршені варіанти мап, уже опублікованих в атласах зі шкільного курсу історії, «Радянській військовій енциклопедії» тощо; утім, трапляються й оригінальні, принаймні не відомі рецензентам за іншими публікаціями, карти).

Також в атласі містяться хронологічні діаграми палеокліматичних умов, рівнів Чорного моря та інших фізико-географічних характеристик. Крім того, є багато ілюстрацій – археологічних артефактів, типових краєвидів, що неабияк збагачує зміст. Окремо слід відзначити велику серію виконаних З.Васіною реконструкцій давнього одягу³.

У книзі подано генеалогічні таблиці Рюриковичів, хронологічні таблиці князів, митрополитів, єпископів. Останні оформлені дуже своєрідно – у вигляді хронологічних стрічок, що дуже полегшує й унаочнює сприйняття. Наприкінці бачимо перелік основних джерел, використаних при створенні атласу. Загалом його зміст значно ширший за звичайну колекцію карт, відтак ця книга може стати у великій пригоді всім, хто прагне ознайомитися з минулим України на загальноосвітньому рівні, надто школярам та вчителям загальноосвітніх шкіл.

Але ми не розглядатимемо всі ці додаткові складові, а зосередимо увагу винятково на картах. Дуже своєрідним видається підхід автора до висвітлення неоднозначних питань історичного минулого. Замість того, щоб обрати якусь одну гіпотезу, проголосити її «єдино правильною» й відобразити засобами

³ Утім, їх науковість викликає заперечення (див.: *Реутов А., Вортман Д.* Як нам одягати прадавніх українців? // *Критика*. – 2005. – №6; *Синиця Є.* «Свята простота» або свідоме шулерство? (до адекватності науково-художніх реконструкцій Зінаїди Васіної у книзі «Український літопис вбрання») [Електронний ресурс]: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistCulture/AntiVasina.html>; *Лысенко С., Лысенко С.* О пределах возможностей в реконструкции костюма населения Украины эпохи бронзы [Електронний ресурс]: <http://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/HistCulture/AntiVasinaBronze.html>).

картографії, він подає серію однотипних мап під клішованим заголовком «Таке-то явище в поглядах таких-то вчених». Подібний підхід заслуговує всілякого схвалення. У таких варіантах подано карти «Розселення індоєвропейців» (с.58–59), «Племена Геродотової Скіфії» (с.81), «Походження слов'ян» (с.95–97) та ін. Розглядаючи їх, ми легко доходимо простого й однозначного висновку, що всі заторкнуті питання нез'ясовані та з'ясованими (принаймні за існуючих методик дослідження) бути не можуть.

На жаль, трапляються в картах певні (інколи достатньо суттєві) вади, багатьох з яких могло б і не бути. Перш за все, у легендах не однієї археологічної мапи читаємо: «Етнічні угруповання (археологічні культури)» (с.45 і далі). Але чи є підстави говорити, що буго-дністровська або трипільська культури – відповідники якихось етносів? У деяких випадках, коли нам відомий і археологічний, і етнічний поділ, ми бачимо їх розбіжності (класичний приклад – черняхівська культура). Така легенда карти створює видимість знання там, де його насправді немає⁴.

Серія карт на с.88–89 присвячена грецькій колонізації. Перша показує велике розселення стародавніх греків у масштабах від Іспанії до Азовського моря. Із рамкою наступних мап погодитися важко – вони відображають тільки Північне Причорномор'я. Оскільки грецька колонізація Чорноморського басейну становила собою єдиний процес (наприклад, «український» Херсонес був колонією «турецької» Гераклеї, та й античні джерела – твори Страбона чи Аріана – розглядають акваторію моря у цілому), так і належало б картографувати це історичне явище. Прикра помилка – використання неіснуючого нульового року, наприклад у таких інтервалах дат, як 250–0 рр. до Р.Хр. (с.74–75, 103 та ін.). На карті «Велике розселення слов'ян» (V–VI ст., с.108–109) у межиріччі Одера та Вісли позначено територію венедів. Чи це ті самі венеди III–IV ст., яких ми бачили на Середньому Дніпрі та Десні (карта на с.103, де їх ототожнено з носіями київської культури)?

Велика група зауважень стосується позначення на картах атласу державних кордонів у різні епохи. Наприклад, на с.115–117 показана Болгарія. Але чи є конкретні історичні дані, що місто Боржава на Закарпатті існувало в 880-х рр. і входило до її складу? На тій же карті (с.115) відображено державу Аскольда з центром у Києві. І знову питання – чи справді територія древлян була в її межах? Адже київські правителі остаточно підкорили цей народ після жорстоких війн середини X ст. Чи справді південна межа Аскольдових володінь сягала верхів'їв Інгулу та Інгульця й виходила до Дніпра між Пелом і Ворсклою? За князя Володимира цей південний кордон проходив по Стугні (с.151) – заперечень немає. За князювання Ярослава він проходив по Росі (с.159) – теж безсумнівно. На с.159 подано досить детальну схему оборонних ліній на півдні Русі. На правобережжі Дніпра ця смуга проходила по Росі, а на лівобережжі – по Сулі. На цій карті південний кордон Русі показано реалістично – у відповідності до оборонних рубежів. Така позиція кордону утримується до с.171 – мапи 1194 р. А вже на с.172–173, на картах першої половини

⁴ Див.: Клейн Л.С. Археологическая типология. – Ленинград, 1991. – С.145–153, 187–189.

XIII ст., ми бачимо цей кордон відсунутим до Кременчука, підстав для чого немає. І далі, на с.173, на загальній карті Русі 1132–1199 рр., кордон пішов на південь – усупереч тому, як його (правильно) показано на с.168–169, у серії мап для того ж періоду (1132–1194 рр.).

Змістовністю відзначається карта «Київська держава за Володимира (980–1015 рр.)» (с.151). Чітко показано основну політичну ідею правління цього володаря – рух на захід, який вилився у приєднання до Києва широкої (до 500 км) західної смуги від Німану до Дністра. Показано також походи на Волзьку Болгарію (985 р.) та Херсонес (988 р.). Водночас русько-візантійські політичні відносини відображено неповно – проігноровано боротьбу імператора Василя II з повстаннями Варди Фоки та Варди Скліра, в якій брало участь руське допоміжне військо. А це ж повний переворот у політиці Русі – замість того, щоб воювати з імператорами, як за Святослава (до речі, війна цього князя з Візантією показана аж занадто схематично й заслуговувала б на краще висвітлення, адже джерела описують її досить детально), Володимир вирішив їх підтримати, і цей союз (загально беручи) тривав аж до кінця існування Візантії. Та й узагалі походи руських військ у Малу Азію – тема достатньо цікава, придатна для картографування. На цій же карті південно-західна ділянка кордону впевнено перетинає Карпати, так, що вся територія сучасної Закарпатської області виглядає як підвладна Володимирові. А щоб ні в кого не було сумнівів стосовно спроможності київського князя контролювати ці досить віддалені землі, тут показано міста Ужгород та Боржаву, в яких, слід здогадуватися, картограф припускає наявність князівських фортець і залог. В Ужгороді виникнення укріплень на Замковій горі орієнтовно датують кінцем X – початком XI ст., а в Боржаві – XI ст. Обидві фортеці сучасні дослідники вважають угорськими, а не руськими⁵. Тож які конкретні історичні джерела вказують на перебування київських залог у цих замках? Таке ж питання постає при зображенні в атласі втрати Закарпаття за часів Ярослава Мудрого – на відповідній карті (с.155) стрілками показано навіть напрями угорської експансії, а на іншій (с.157) ця подія ще й точно датована – 1016–1018 рр.⁶

На тій самій карті велика частина території на правобережжі Дніпра, що охоплює південь сучасної Київщини, Черкаську, Кіровоградську, Вінницьку, Миколаївську, Одеську області та Молдавію, показано з таким поясненням: «Територія, над якою Русь утратила контроль в 980-х рр. унаслідок експансії печенігів». Утім, немає ніяких підстав уважати, що Русь бодай колись мала такий контроль. На цій та інших картах на позначення звичного всім Азовського моря бачимо напис «Меотида (Сурозьке море)». Проте «Сурозьке море» вперше й востаннє згадане в «Повісті про вбивство князя Михайла Ярославича» (1319 р.). Із контексту цього твору аж ніяк не зрозуміло, що його автор мав на увазі саме Азовське море⁷. Відтак назву «Сурозьке» щодо Азовського моря слід прибрати з усіх мап.

⁵ Гомоляк О.М. До питання про історію замків Закарпаття // Карпатика. – 2007. – Вип.36.

⁶ Про формування русько-угорського кордону див.: Юрасов М.К. Складывание русско-венгерской границы в X–XI вв. // *Rossica Antiqua* 2006: Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С.297–313.

⁷ Див.: *Вортман Д.* Як Азовське море стало Сурозьким // *Ruthenica*. – К., 2011. – Т.Х.

На картах політичного розвитку Русі, починаючи з 1142 р., бачимо необґрунтоване розширення території Галицького князівства на південь. На раніших мапах його південний кордон зображено більш-менш реалістично – від гирла Калосу на сході до верхів'їв Серету й Черемошу, із чим загалом можна було б погодитися (утім, є питання, чи справді південний кут цієї території – пізніша Буковина – належав до Галича, адже тут не відомо жодної фортеці). На пізніших картах Галицьке князівство показане як таке, що володіє широкою смугою земель, обмежених Карпатами, Нижнім Серетом, Дунаєм, узбережжям Чорного моря і вододілом Дністра та Богу – тобто, приблизно територією пізнішої (XIV–XV ст.) Молдавії. Так само показано кордон на с.173 та 175 («Русь у 1132–1230-х рр.») і на всіх картах Галицько-Волинської держави (с.229 і далі). На с.231 («Галицько-Волинська держава в 1238–1264 рр.») це особливо добре видно. На цій території позначено такі міста: [Чечунь] (?), [Черн] (?) – на Пруті, [Сочава], Немеч, [Яський Торг], [Романів Торг], Берладь (?), Текуча, Малий Галич (на Дунаї), Білгород (на місці сучасного Білгорода-Дністровського). Але хоча Берладь і згадується в історичних джерелах, це місто досі не локалізоване (недарма ж проти нього стоїть знак питання). Назви, узяті у квадратні дужки, походять із пізнішого часу, за Данила Галицького вони не вживалися. Достеменно відомо, що Білгород у давньоруський час не існував. Про візити князя Данила на Дністер (Василів, Онут, Бакота) ми добре знаємо з літопису, але немає жодних відомостей про перебування будь-якого галицького князя ані на Текучі, ані на Дунаї, чи про війни Галича за ці землі. Усе це дає достатні підстави внести виправлення й у цьому місці атласу⁸.

На с.145 подано карту «Київська держава за князювання Ігоря (912–945 рр.)». Тут ми бачимо маршрути походів на Константинополь 941 р. (не вказується, що він був невдалим), а також 944 р., причому кінцева мета воєнної акції, закавказьке Бердаа, опинилося за обрізом мапи. Але ж виправа руського війська до Закавказзя – це те, заради чого варто було б розширити рамку карти! Також доцільно принаймні поставити знак питання біля початкового пункту цього походу, оскільки із джерел нам невідомо, звідки прийшли та й ким були ті «руси», що захопили Бердаа⁹.

Так само не поталанило походу Святослава 964–966 рр. на Хозарію: на с.149 не вмістилася крайня східна область, а на с.281 обрізано північну частину маршруту. Принагідно зауважимо, що Хозарський каганат в атласі взагалі не має щастя. Його територію показано на чотирьох картах (с.279, 281) від 630 до 1036 рр., але не як самостійну тему, а під заголовком «Кочові сусіди слов'ян і Русі». Такі суто хозарські теми, як походи на Закавказзя, війни з арабами, участь у міжнародній торгівлі, прийняття юдаїзму та ісламу, наявність писемності – не відображені на картах, хоча свого часу до Хозарії належала чи не половина сучасної України, одна з епонімних пам'яток хозарської культури – Верхній Салтів – знаходиться саме в нашій країні. Починаючи з часів

⁸ Див.: *Моця О.* Південні межі Галицького князівства в контексті вивчення південноруського прикордоння // *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – К., 2005. – Вип.5.

⁹ Див.: *Плахонін А.* Походи русів на Каспійське море // *Енциклопедія історії України*. – К., 2011. – Т.8. – С.465–466.

Святослава (с.149) і далі бачимо Тмуторокань як володіння Русі, що не викликає заперечень. Але до нього приєднано, також без надійних джерельних підстав, Боспор (Корчів – Керч) і частину Керченського півострова¹⁰.

На с.159 подано шість карт, які відображають воєнно-політичні події князювання Ярослава Мудрого. Розглядаючи схему походів під Листвен (1024 р.), незрозуміло – хто ж вийшов переможцем у цій битві? Зауваження стосується не тільки окремої мапи – це загальна вада атласу щодо картографування війн. Не відображено останній в історії руський похід на Візантію 1043 р., виправи Володимира Ярославича проти фінських племен. На карті 1036–1054 рр. окремим кольором виділено Полоцьке князівство, натомість не бачимо Новгородського. До речі, тут же, на мапі 1015–1016 рр., позначено Київське, Полоцьке, Псковське й Новгородське князівства, тобто Ярослава на новгородському столі в 1015 р. вважають незалежним володарем.

На с.159 маємо карту «Київська держава за князювання Ярославичів (1054–1113 рр.)». Уже її назва містить суперечність, адже останній із синів Ярослава – Всеволод – помер 1093 р., а не 1113 р. На цій мапі територіальні одиниці Русі названо «волостями», а не «князівствами». Новація, як на наш погляд, не виправдана. До того ж не позначено Турово-Пінське князівство (навіть як «волость»), де княжив Святополк перед тим, як зійти на київський стіл.

На деталізуючих картах цього періоду (с.161–162) не знайшлося місця для другої русько-половецької війни 1093–1116 рр., хоча вона досить добре висвітлена в літописі та мала значні геополітичні наслідки включно з міграцією частини половців до Грузії (ця війна показана також на с.283, на карті «Русько-половецькі відносини 1060–1116 рр.», але у ще дрібнішому масштабі). І взагалі, слід зауважити, що воєнна історія, котра з усіх історичних явищ найкраще надається до картографування, геть не представлена в атласі у вигляді спеціалізованих карт, а там, де вона є, події подано надто схематизовано, із походами у вигляді прямих стрілочок, що з'єднують їх початок із кінцевою метою.

На карті подій 1057–1067 рр. (с.161) показано похід руських князів проти торків 1060 р. і як наслідок – переселення останніх на Нижній Дунай. А от розселення чорних клобуків над Россю не відображено, хоча всі автори, які писали про Русь XII ст., відзначали велику роль цих «своїх поганих» як в обороні проти половців, так і в боротьбі претендентів за київський стіл.

Наступна серія з 14 карт на с.168–169 присвячена політичним подіям 1132–1194 рр. Тут показано багато воєнних походів, причому виправи великого князя – червоним, а його супротивників – синім кольорами. Таким чином, Юрій Долгорукий, поки він ішов із Суздаля проти Ізяслава Мстиславича, був «синім», а коли посів київський стіл і далі переслідував Ізяслава до Волині – став уже «червоним». Це аж ніяк не сприяє розумінню карт.

Тридцятилітня війна Мономаховичів проти Ольговичів показана невідразно, хоча подробиць для картографування вона дає більше, ніж достатньо. Немає на карті втечі Святослава Ольговича перед Ізяславом у 1147 р., його

¹⁰ Див.: Чхаїдзе В.Н. Тмуторакань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI вв. // Вестник Московского городского педагогического университета: Серия «Исторические науки». – Москва, 2010. – №1 (5).

відчайдушного контрудару, зустрічі з Юрієм у Москві (перша історично достовірна згадка про це місто). Князювання Ізяслава Мстиславича в Києві обмежене 1146–1148 і 1150 рр., для 1151–1154 рр. легенда подає, що місцевим князем був В'ячеслав Володимирович, хоча він у цей час сидів на київському столі разом з Ізяславом. Узагалі, характерне для Київського князівства спільне правління двох князів в атласі не відображене.

Невиразно показано й третю русько-половецьку війну 1180–1190-х рр. Ми бачимо лінію з датою «1185 р.», проведену від Новгород-Сіверського на південь, і ... все. Де військо супротивника, де була битва, хто кого переміг – нічого цього з карти зрозуміти неможливо. Звичайно, нема й контрудару Гзака на Путивль чи падіння Римова (ця війна показана ще на с.283, мапа «Русько-половецькі відносини 1161–1195 рр.», але в дуже дрібному масштабі).

На с.173 («Русь у 1132–1199 рр.») ми бачимо залиті різними фарбами князівства, але тепер це не «князівства» (як мало б бути), і навіть не «волості» (як на с.159), а «землі», що виступають і на решті карт шлюбної політики (с.194–197). Утім, маємо й винятки: «Велике князівство Володимирське» та «Велике князівство Рязанське» (хоча це останнє чергується з «Рязанською землею»). Яка ідея такої різноманітності назв для однотипних об'єктів – невідомо.

На наступній серії з 14 карт (с.170–171) подано політичний розвиток Русі в 1194–1246 рр. Не бачимо тут Липицької битви 1216 р. Проти Переяслава в період 1235–1239 рр. стоїть знак питання. Легенда пояснює: бракує даних про князя. Хоча добре відомо, що ніякого князя в Переяславі у цей час не було. На мапі 1241–1246 рр. показано територіальні втрати Русі від монголів: кордон земель, безпосередньо включених до складу Золотої Орди, позначено як вузьку смужку на південь від Сули, а Переяславщину, Київщину, Галицьке князівство заштриховано як «напівзалежні від Золотої Орди території» (тут автор іде за В.Єгоровим, котрий виділяв «буферні зони» між Ордою та Руссю)¹¹. Але насправді руські землі були не «напівзалежними», а залежними від монгольських ханів. А отже, не випадає й говорити про уявну «напівзалежність» прикордонної смуги. Достовірний факт про перебування в Каневі в 1246 р. монгольської адміністрації ніяк не відбито на цій карті.

На с.202–225 бачимо докладну, на восьми аркушах, мапу давньоруських поселень на території сучасної України. Відомі з письмових джерел та археологічних досліджень населені пункти подано на тлі річкової мережі та ландшафтів. Це одна з найцікавіших карт в усьому атласі, якою можна користуватись як довідковою, але з певними застереженнями. Якщо письмові джерела для її складання опрацьовано з вичерпною повнотою, то так не можна сказати про археологію. І ця нерівномірність впадає в око. Так, на с.212 бачимо густу мережу чорних точок – неукріплених сіл – довкола Дорогичина на Бузі, проте зовсім не бачимо таких сіл в окрузі Володимира. Мабуть, укладач карти мав під рукою гарний (тобто польський) довідник з археології Підляшшя, але не мав такого ж довідника по Волині. На с.225 у великому

¹¹ *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – С.36–44.

масштабі подано околиці давнього Києва. Як позитив треба відзначити відсутність Межигірського монастиря (отже вигадка про його заснування за часів Володимира Святославича відкинута). Але водночас не видно й літописної Желані (десь біля сучасних Жулян).

На с.226–227 подано довідкові таблиці давньоруських князівств (названих «землями»): для Новгороду – період 862–1478 рр., для Києва – 1054 (1132) – 1471 рр. Але не можна погодитися з кінцевими датами існування князівств Переяславського (1324 р.), Волинського (1452 р.), Галицького (1434 р.), Турівського (1521 р.), а Рязанське зникло не «близько 1520 р.», а таки в 1521 р.

На с.242–243 бачимо цінну економічну карту земель Південної Русі, а на с.251 – загальні картосхеми торговельних зв'язків. У цьому розділі відчувається брак демографічної мапи, бодай гіпотетичної. Немає також жодної карти скарбів – теми, дуже виграшної для картографування й одночасно важливої для економічної історії. Бажано було б показати знахідки руських, візантійських, європейських монет, саманідських диргемів, речові скарби.

На с.228–235 подано серію карт Галицько-Волинської держави для періоду 1199–1383 рр. На с.228–229 зображено походи князя Романа Мстиславича – як завжди у цьому атласі незрозуміло, з якою метою, проти яких супротивників і, зрештою, хто ж кого переміг? Стрілка з датою «1205 р.» веде від Галича до Завихоста – обізнаний читач знає, що Роман там загинув (хоча це факт неординарний – за всю історію Русі було лише кілька випадків загибелі князя в битві), а хто не знає, що відбулося під цим містом – той ні про що й не здогадається.

На с.231 (оглядова карта «Європа у 1262 р.») ми бачимо, що до складу держави ілханів включено Румський (Конійський) султанат та вірменське Кілікійське царство – насправді вони тільки сплачували данину монголам (на цій самій мапі як окрема держава показане Владимирське князівство, хоча є всі підстави вважати його складовою частиною Золотої Орди).

Великою вадою цих карт став неправдоподібний південний кордон Галичини, про що ми вже згадували. Але головна «родзинка» чекає на нас на с.233, де показано володіння князя Лева Даниловича. Тут не без здивування бачимо, що Київська й Переяславська землі в 1270–1301 рр. належали не кому іншому, як князеві Леву. Такий висновок робиться, за супровідним текстом Л.Войтовича, на основі даних пізнього й далекого від Русі джерела – «Книги знань», датованої приблизно серединою XIV ст., де описано «заочні» подорожі кастильського монаха-францисканця. Але ж немає жодних підтверджень цього факту ані у волинському, ані в новгородському чи владимирському літописаннях, ані в будь-яких інших джерелах¹².

На с.234–235 (карти 1323–1362 рр.) бачимо напис уздовж річки Бог «?Прославія» – слід гіпотези Я.Дашкевича¹³. Але на мапі немає її другого

¹² Оцінку «Книги знань» як джерела для історії України див.: *Русина О.* Історія Київського князівства XIV–XV ст. у світлі нових даних // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К., 2010. – С.184–202.

¹³ *Дашкевич Я.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. //

складника – угорського походу на оці «Прославію». Чи слід це розцінювати як певну обережність у ставленні до цього припущення? Також на картах немає походів Телебути та Ногая на Польщу (через волинські землі й за участі волинських князів; ці виправи показано лише на загальній мапі на с.285). Не бачимо й топографічних реалій ханських ярликів на землі України – ані Кам'янецької, ані Брацлавської тьми.

Тепер декілька зауважень із приводу генеалогічних дерев Рюриковичів, уміщених на с.176–182. Дуже багато дат, особливо народження, подано без зазначення, чи вони документально зафіксовані, а чи є результатом розрахунків істориків. Зринають у таблицях і справжні «мертві душі», наприклад дружиною князя Любарта Гедиміновича показана дочка князя Лева Юрійовича – Євфимія-Агрипина. Насправді обставини, за яких Любарт став волинським князем, невідомі, і шлюб з якоюсь руською княжною-спадкоємицею – це лише одна з гіпотез. Князі Четвертинські походять (с.180) від Олександра Четвертні, відомого у четвертій чверті XIV ст. Але навіщо цього Четвертню пов'язувати стрілочкою (нехай і пунктирною) з князем Юрієм Пінським (помер 1290 р.), останнім достовірним представником Рюриковичів? Як можна заповнити лакуну у сто років?

На с.184–187 подано хронологічні ряди правителів окремих князівств. У число галицьких князів потрапили польський король Ягайло (Владислав) та угорський Людовік, а на київському столі, якщо вірити таблиці, сиділи (після 1240 р.) Олександр Ярославич (він хоча б отримав ярлик на київське княжіння від монголів), Ярослав Ярославич, Лев Данилович, Станіслав-Терентій Іванович... Усі ці віртуальні князі княжили тільки на сторінках атласу. Це саме слід сказати й про міфічних «переяславських князів» Івана Дмитровича та Олега, які буцімто правили в 1300–1320 рр. (с.184)¹⁴. Ніяк не позначено особливий статус новгородських князів, котрі у XII–XIII ст. були не самовладними правителями, а тільки воєначальниками новгородського війська.

На с.190–197 подано серію карт, де відображено шлюбні зв'язки Рюриковичів – від Володимира Святого до середини XIV ст. Звичайно, вони були б змістовнішими, якби стрілки вели в напрямку, в якому наречених везли до шлюбу (патрилокальний шлюб). Майже всі дати шлюбів, проставлені в легендах до карт, є здогадами дослідників, а не документально зафіксованими фактами. На цих картах є стрілка від Києва до Константинополя – це шлюб князя Святополка Ізяславича з принцесою Варварою (Гриною), дочкою візантійського імператора Олексія I Комніна (серед дітей якого джерела не знають ані «Варвари», ані «Грини»). Можна напевно стверджувати, що цей шлюб вигадав автор «Четій Міней» Дмитрій Ростовський¹⁵.

На с.258 («Культура середини XIII – 1-ї половини XIV ст.») показано муровані фортеці в Білгороді-Дністровському, Хотині, Кам'янці-Подільському, Острозі як такі, що належать до даного періоду. Насправді всі вони – пізнішого

Україна в минулому. – К.: Л., 1994. – Вип.5. – С.32–65.

¹⁴ Див.: Русина О. Псевдокиївські князі XIII–XV ст. // *Ї* ж. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.38–72.

¹⁵ Див.: Жарких М. Фальшиві київські мощі «святої Варвари» [Електронний ресурс]: <http://www.m-zharkikh.name/uk/History/FalseStBarbaraKyiv.html>

часу, не раніше кінця XIV ст. Недоречно виглядають на цих картах написи «К. Турівський», «К. Смолятич», «П. Милоніг» – замість «Кирило Турівський», «Климент Смолятич», «Милоніг-Петро». Неясно також, чому сюди не потрапили митрополит Іларіон, літописець Нестор, Серапіон Владимирський та інші достовірно відомі письменники. Виразно бракує карти міжнародних контактів давньоруської культури, де можна було б відобразити такі явища, як імпорт ікон із Візантії, руські рукописи в Європі, поширення руської писемної мови в Молдавії та Литві, паломництво, літературні зв'язки.

Окремий сюжет – монгольський похід 1223 р. і битва на Калці, що показано на багатьох мапах (с.171, 175, 275, 283, 285), але все якось нещасливо. Так, на с.283 бачимо концентрацію руських сил із Галича, Києва та бродників з Середнього Дону, їх об'єднання східніше Дніпра і марш далі на схід, до Калки. І все. Проти кого спрямовувалася ця виправа – з карти геть незрозуміло. На с.275 показано похід Джебе і Субудая 1220–1224 рр. в повному масштабі – від Балха через Іран, Закавказзя, Північний Кавказ, Приазов'я, Крим, Волзьку Болгарію і назад до Монголії. Це найкраща з усіх карт, яка демонструє світовий контекст битви на Калці. На с.175 більш детально показано західну ділянку цього походу – від Тереку до Дніпра і Волзької Болгарії; бачимо й битву на Калці, тільки не показано, із ким, власне, монголи билися. Ця інформація повторена на маленькій врізці на с.285. На с.171 стрілкою показано рух війська з Києва на Калку і зустрічною стрілкою – пересування монголів, але саму битву не позначено. Участь половців у цій війні проігноровано. Не відображено загальноруського характеру походу, так само помилково показано на с.283 місце зустрічі руських сил. Після перемоги на Калці монголи «навідали» південноруські землі, зруйнувавши Новгород-Святополчеський (біля сучасного Витичева на правобережжі Дніпра). До Києва їм залишалося 48 км – два денних переходи. Але на карті на с.175 показано маршрут руху монголів уздовж лівого берега Дніпра, доведений тільки до річки Псел (300 км від Києва), а Витичів, нанесений на цій же мапі, неначе й не був зачеплений подіями.

Анітрохи не краще показано похід хана Бату на землі Південної Русі. Його також показано на кількох картах (с.170–171, 231, 285). Найбільш прийнятна маленька врізка «Європейські походи монголів у 1220–1240-х рр.» (с.285), котра охоплює територію від Уралу до Адріатичного моря. Тут нанесено битви 1238 р. на річці Сіть, 1241 р. – під Легницею та на річці Шайо. На мапі 1235–1238 рр. (с.171) похід Бату на Північну Русь показано, але без битви під Коломною, без облог Рязані та Владимира, без битви на річці Сіть і без облоги Козельська. На картах 1238–1240 рр. (с.170–171) є стрілки походу на Переяслав і від нього – на Чернігів 1239 р. Далі показано похід від Переяслава до Києва 1240 р. і далі – стрілки на Володимир, а від нього – на Галич, також 1240 р. Ця інформація повторена на с.231 і доповнена стрілками подальшого руху монголів від Володимира в Польщу і від Галича – в Угорщину. Похід монгольського війська від Галича на південь через Молдавію й Семигород, що його бачимо на с.285, тут не показано.

Насправді монгольські війська тричі приходили в Південну Русь, навесні 1239 р. вони зруйнували Переяслав, восени 1239 р. наближалися до Києва,

зруйнували Чернігів і рушили на схід, на Глухів та Путивль. Восени 1240 р. монголи здолали чорних клобуків і через Поросся (а не від Переяслава, як продемонстровано на картах атласу) підійшли до Києва. Не показана на мапі невдала спроба князя Мстислава Глібовича боронити Чернігів (у той час, коли інші князі рятувалися втечею в Польщу та Угорщину). Не відзначено міста, зруйновані степовиками. На жодній із карт немає дій монголів проти половців, на Північному Кавказі та Кримському півострові. Загалом слід визнати, що напад монголів, від якого загинула ціла Київська Русь, не знайшов в атласі адекватного відображення. На жаль, вітчизняне видання тут дуже поступається напрочуд розробленому висвітленню монгольської навали на Русь у білоруському історичному атласі, та навіть програє порівняно з історичним томом російського.

На с.285 подано загальну карту «Золота Орда і Східна Європа у 2-й половині XIII ст.». На ній ми вже бачимо просто Київську землю, а не князівство, а також зруйновані й покинуті на той час міста – Галич, Переяслав, Рязань (Стару Рязань, доценту знищену 1237 р.). Проти міста Булгар у гирлі Ками бачимо підпис «Тимчасова резиденція хана Золотої Орди в 1242–1254 рр.», хоча це не підтверджується тогочасними джерелами. Замість цього на карті можна було б показати достовірно зафіксоване переселення чорних клобуків із Поросся на Дон, поселення руських полонених на Дону та Волзі, Сарайську православну єпархію (на мапі «Київська митрополія, 2-га половина XIII – 1-ша половина XIV ст.» на с.263 її немає – Сарай зник за обрізом). Немає й боротьби Русі з хрестоносними орденами, навіть Раковорської битви 1268 р. чи меншого за розмахом, але краще знаного Льодового побоїща 1242 р. Ця тема взагалі не відображена на картах атласу, за винятком походу Данила Романовича проти невеликого ордену добжинських хрестоносців у 1238 р., але без битви під Дорогичином (мапа на с.231, з якої взагалі незрозуміло, що це була за виправа та проти кого).

На с.287 подано карту «Золота Орда і Східна Європа у XIV ст.». Тут досить докладно картографовано боротьбу Тохтамиша й Тимура, нанесено маршрути походів 1391 та 1395 рр., місця битв на річках Кундурча й Терек, навіть показано, хто з ким бився. Подано похід Мамаю 1380 р. на Куликове поле й саму битву, але з ким змагався Мамай – невідомо. Так само показано місце битви на Синій Воді в 1362 р., і знову незрозуміло, із ким, власне, воювали татари? Із численних татарських виправ на Північну Русь відображено тільки похід Тохтамиша на Москву (чомусь із датою «1381 р.» замість 1382 р.). Натомість не бачимо навіть нападу на Твер 1327 р. Немає також походів Ольгерда на Москву, боротьби Пскова з німцями, війн Золотої Орди з ільханами.

На с.290–295 окремо подано серію карт Криму III–XIV ст. Це безумовний великий плюс атласу. Цікавою є спроба картографувати всі п'ять кримських митрополій (у легенді вони названі «єпархіями»). Цю карту краще було б назвати не «Поширення християнства у Криму», а «Поширення православ'я у Криму» (адже в розглядуваний час на півострові були також католицькі й вірменські церкви, а у Кафі – навіть католицька єпархія). Із неправославних на карті показано тільки монастир Сурб-Хач без зазначення, що він – вірменський

і не належав до жодної з кримських митрополій. На мапі «Крим під владою Золотої Орди (1243 р. – 2-га половина XIV ст.)» бачимо засновані монголами міста Крим, Кирк-Єр та Бахчисарай. Із них тільки перший був справді заснований монголами у цей час. Кирк-Єр існував і раніше – він показаний навіть у цьому ж атласі на попередніх картах (починаючи з VI ст.) під назвою Чуфут-Кале. Бахчисарай виник у першій третині XVI ст.¹⁶

Явно бракує карти «Італійська колонізація Чорного моря». Саме Чорного моря, а не Криму – з тих самих міркувань, що вже були висловлені щодо грецького розселення. Звичайно, не завадила б і мапа «Місце чорноморських колоній у світовій торгівлі кінця XIII–XV ст.», адже це був рідкісний випадок, коли через наші землі проходила міжнародна торговельна вісь. В атласі також не вистачає карти «Ойкумена давньоруських літописів», де було б показано обсяг географічних знань Русі та її уявлення про сусідні країни. Величезною, непростенною як для нашого часу прогалиною вважаємо відсутність алфавітного покажчика.

Усі наші зауваження, однак, не перекреслюють великої подяки авторові, який узявся за важливу й важку справу та довів її до кінця – хай до кінця лише першого тому, але ми впевнені, що побачимо другий, і дальші томи. А не помиляється лише той, хто нічого не робить. Цим ми докорити авторові аж ніяк не можемо!

Три основних вади – недоступність для масового читача, незручність використання й огріхи змістового наповнення – легко можуть бути подолані в один крок. Треба випустити повнофункціональну електронну версію цього атласу, ціна якої буде однозначно нижчою, ніж паперового примірника. Ясна річ, що таке електронне видання можна (і навіть треба) зробити багатомовним, із можливістю довільного масштабування будь-якої карти, відображення шарів та об'єктів за вибором користувача, перспективою конструювати саморобні мапи з наявної бази. За кількістю комп'ютерів та інтернет-користувачів Україна не пасе задніх, і якщо одна з цілей атласу – «використання в навчальному процесі та виховній роботі» (с.5), то треба просто дати в руки усім бажаючим матеріал для самоосвіти. Тоді й сусіди України, побачивши, що є історичний атлас їхніми мовами, почнуть інакше дивитися на нашу історію.

¹⁶ *Гайворонский А.Е.* К дискуссии о дате основания Бахчисарая // II Таврические научные чтения, посвященные 80-летию Центрального музея Тавриды. – Симферополь, 2002; *Чорєф М.М.* К вопросу о дате основания Бахчисарая // Историческое наследие Крыма. – 2006. – №17.

**М.І.Жарких (Київ, Україна),
А.А.Галушка (Лондон, Великобританія)**